

Történeti, néprajzi közelítések a gömöri Berzétéhez

SZERKESZTETTE

DEÁKY ZITA ÉS SMID BERNADETT

Budapest, 2016

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

Olvasószerkesztő:

SZELI KATALIN

A szlovák nyelvű rezüméket fordította:

BODA BIANKA

© A szerzők, 2016

© A szerkesztők, 2016

ISBN 978-963-284-827-3

Kiadja az ELTE BTK Néprajzi Intézete

1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

neprajz@btk.elte.hu

Felelős kiadó:

Mohay Tamás

Borítóterv és tördelés:

Parergon Kft., Budapest

Nyomdai munkálatok:

Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

Berzétei népmondák

Magyar Zoltán

Az utóbbi évtizedek néprajzi kutatásai szerint Gömör a magyar nyelvterület mondahagyományban leggazdagabb tájegységei közé tartozik. Kivált érvényes ez a megállapítás a Tornával határos Rozsnyói-medencére (a Gömöri-bányavidékre), amelynek prózaepikájáról – a Tornai-karsztvidékhez hasonlóan – a közelmúltban táji monográfia is megjelent.¹

Gömör földrajzilag rendkívül tagolt, völgyekkel, dombháttakkal szabdalt természeti környezete miatt a helyi mondák tekintetében majdnem minden völgy (lásd Balog, Vály, Túróc, Murány, Csetnek, Sajó stb.) szinte egy-egy külön világ, s a kulturális javak áramlása is inkább a völgy hosszanti tengelye mentén történt, mint a sokszor csak néhány kilométer távolságra lévő párhuzamos szomszéd völgyek között. Egy-egy forrás, szikla, üreg vagy épített emlék helyi mondáit általában két faluval odébb már nem ismerik, mindazonáltal kistáji mondakörök kialakulására is akad példa. Így például Rozsnyó vidékén kifejezetten élő és virulens vallásos hagyományok maradtak fenn, mely szakrális tradíciókat a középkori és újabb keletű kultuszhelyek sokasága tartotta életben, újította meg, illetve inspirálta máig hatóan. A domborzati viszonyok ihlető hatása különösen Pelsőctől északra, a Sajó szurdokká szűkülő völgyében, a Gömör-Tornai karszt nyugati peremén figyelhető meg, ahol némi túlzással minden barlanghoz, zsombolyhoz, szokatlan formájú sziklához folklórhagyomány tapadt, organikus módon lokalizálva a különféle vándormotívumokat.

E vidéket az impozáns földrajzi környezetén kívül szinte lépten-nyomon áthatja a történelem. A máig jelenlévő épített örökség éppúgy, mint a különféle történelmi események szájhagyományozott emléke. S mindehhez járul – akárcsak Tornában – a 21. század első évtizedében még kitapintható, sőt egyes szegmenseiben eleven hiedelemvilág éppúgy, mint az alkotó egyéniségek hagyományformáló és hagyományörökítő szerepe.²

Mindezen jellemzők a Rozsnyói-medence délnyugati peremén fekvő nagy múltú településre, Berzétére is érvényesek. Festői fekvése és „sűrű” történelme egyaránt mondák alapjául szolgált,³ a helyi mondák jelentős része pedig mindazon építményekkel összekapcsolódik, amelyek máig láthatók a település határában és a községben. Berzété

¹ Magyar 2001, 2011.

² Ilyen volt például a Népművészet Mestere címmel is kitüntetett kiskovácsvágási mesemondó, Bucsek József (Magyar 2004).

³ Helyi mondák, helynévmagyarázó történetek említik Berzétén a szomszédos Nagyhegyet, a karsztfennsík peremén magasodó Leánykőt, a község határában lévő Zászlófold dűlőt, valamint a Berzehorka nevű hajdani faluhelyet.

középkori temploma, számos kastélya és udvarháza éppúgy a helyi mondák témájává, illetve helyszínévé vált, mint a Sajón túli hegyoldal fái között rejtőző vár- vagy kolostorrom. A továbbiakban a berzetei mondavilág néhány olyan elemét kívánom kiemelni, amelyek helyi és kistáji viszonylatban egyaránt figyelemre méltó folklórhagyományt képviselnek, illetve Berzétén a 20–21. század fordulóján még tematikailag változatos formában és elevenen éltek. E tanulmány – terjedelmi okokból – nem vállalkozhat a község epikus tradícióinak teljes körű áttekintésére és számbavételére, azonban leginkább hangsúlyos és esztétikailag jelentős szegmenseit és szövegeleméit remélhetőleg sikerül e néhány oldalon is érzékeltetni.

A Bebek-monda

A gömör-tornai mondahagyomány leginkább tájspecifikus eleme a Bebek-monda. Mint narratívátípus, nem köthető csakis ehhez a régióhoz, mégis úgy tűnik, mintha a helyi prózafolklór eszenciáját adná. Kincsmondaként, illetve alapítási mondaként egész sor felföldi párhuzama ismert (Selmezbánya, Körmöcbánya, Újbánya, Fülek, Szomolnok, Rozsnyó stb.), és még csak az sem állítható, hogy honi viszonylatban a Rozsnyó-vidéki monda lenne e vándormonda elsődleges rétege. A környékbeli variánsok többségében a jelzett felföldi analógiákhoz hasonlóan pásztor a szerencsés kincstaláló, akit többnyire ugyancsak egy állat vezet el a földben rejtőző értékhez (kincshez, érctellérhez). A felföldi változatok többségével ellentétben azonban, melyek város (bányaváros) alapítását beszélik el, a Bebek-mondában váralapításról esik szó (akárcsak Füleken), és az alapítási mondat a hagyomány évszázadokon át a környéken birtokos nagyhatalmú főúri család, a Bebekék felemelkedésével, félig-meddig mitikus homályba burkolt eredettörténetükkel kapcsolta össze.

E történet egy berzetei szövegváltozatát 2003-ban ekképpen mondták el:

„Ezt a hét várat Bebek építette. Hát nem tudom, talált valahol sok aranyat. Ahol a Csermosnya összefolyik a Sajóval, hát az itt van nem messze a kertek megett, hogy ott valami, mit tudom én, mutatkozott-e neki, azt nem tudom, csak hogy ott talált sok aranyat. Osztán kért a királytól engedélyt, hogy engedjen neki hét juhaklot felépíteni. Oszt akkor építette a hét várat. Tornát, Krasznahorkát, Berzétét, Csetneket, Pelsőcot meg Murányt, meg nem tudom, melyik a hetedik. Hét várat. Osztán úgy engedte meg neki a király. Csak úgy kérte az engedélyt, hogy hét juhaklot. Hát hogy igaz-e vagy nem, vagy csak így a szóbeszéd?”⁴

A gömör-tornai Bebek-monda szüzskéje öt olyan narratív „pilléren” nyugszik, melyek így együtt csak a Torna-karsztvidéken és annak peremterületein fordulnak elő.

1. A kincsré egy Bebek (Bubek) nevű pásztor talál rá.
2. A talált kincset Bebek elviszi ajándékba a királynak.
3. A kincsért cserébe azt kéri az uralkodótól, hogy „hét juhaklyot” építhessen.
4. A hét juhaklot helyett hét vár épül a környéken.
5. Az elsőként épített vár nem a Bebek által kiszemelt helyen épül fel, mert természetfeletti erők az építőanyagot áthordják egy másik hegyre.

⁴ Ak.: Tóth János, sz. 1925. Magyar Zoltán gyűjtése.

A Bebek-monda törzsterülete, mondhatni „szülőházaja” nagy valószínűséggel az abban nevesített Krasznahorka szűkebb környéke, a Rozsnyói-medence, dél felé Pelsőcig a Sajó melléke, valamint a Csermosnya völgye. Alapvetően tehát az a terület, ahonnan a krasznahorkai vár vizuális hatása is érvényesül. Az itt található településeken a monda elbeszélésekor többnyire az említett öt fő mondaelem mindegyike felhasználásra került. A Rozsnyói-medencével szomszédos Torna megyében, ahol az ezredfordulón még ugyancsak széltében-hosszában ismert volt e monda (1995–1998 között összesen 42 szövegváltozatát jegyeztem fel!), többnyire elmarad a csodás építés epizódja (noha mint mondatípus a különféle helyi mondák formájában Tornában is ismert). A Tornával határos észak-borsodi és nyugat-abauji településeken néhány helyen még ugyancsak tudtak a Bebek-ős szerencséről és a környékbeli várak illetén felépítéséről. Ujváry Zoltán a monda szórványos belső-gömöri változataira hívta fel a figyelmet,⁵ Jozef Adamec pedig a gömöri szlovák folklórban mutatta ki a jelenlétét.⁶

A Bebek-monda első írásos említésére Bél Mátyás *Notitiájának* Torna megyét tárgyaló részében lelhetünk, ahol a szerencsés pásztor a szláv hangzású Bubek névalakban szerepel.⁷ Egy másik 18. századi szerző, a jezsuita Timon Sámuel 1735-ben Kassán megjelent munkájában említi,⁸ hogy a Bebek családnak egy juhász volt az ősatya, aki a Sajó és Csetnek vize melletti hegyoldalon legeltetés közben roppant kincsre találva, hét várat építtetett. Budai Ferenc 19. század elején megjelent, három kötetes honismereti művében immár magyar nyelven is feltűnik a monda, s a lejegyző a hét vár egy részét is megjelölte: „Bebek vagy Bubek. Úgy tartják, hogy ennek a’ Sajó vize mellett legeltetné juhait, egy hegy alatt lévő barlangban, igen sok kintset talált volna; mely által osztán ez a’ juhász nagyra emelkedett, és az országban hát várakat építtetett. Azok között való Szádvára, Torna Vármegyében; Murány, Krsznahorka, és Pelsőtz Gömörbenn.”⁹

A monda történeti magja IV. Bélával és a tatárjárással kapcsolatos. A történeti hagyományok szerint egy bizonyos Bebek Máté nevű bányász (*hospes*) Detre és Fülöp nevezetű fiai¹⁰ a Sajónál saját költségükön harcoltak Kálmán herceggel a tatárok ellen, majd a menekülő királyt egészen Dalmáciáig elkísérték. Hűségese szolgálataikért a király 1243. június 5-én kelt oklevelében a Bebek-ösöknek adományozta a berzétei királyi birtokot, valamint Pelsőc és Csetnek vidékét (más hagyományok szerint Bebek Ferenc és György nevű fia volt a királyi kegy részese). Ez a vidék vált a Bebek két fő ágának törzsterületévé. Az elkövetkező évszázadokban a legkülönbözőbb eszközökkel a Sajó völgyén túl a fél Torna megyére és Borsod egyes területeire is kiterjesztették hatalmukat, aminek során csalástól, erőszaktól sem riadtak vissza.¹¹ Kivált a pelsőci ág tűnt ki és vált hírhedtté, idővel Szádvár és a környező falvak is az ő tulajdonukba kerültek. Ezért aztán aligha véletlen, hogy a környező várak majd mindegyikét velük hozta

⁵ Ujváry 1982: 38–39., 1986: 57–63.

⁶ Adamec 1948–1949: 132–133.

⁷ Bél 2002: 80.

⁸ Timon 1735. Lásd még: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma 6367. (Szendrey Zsigmond gyűjteménye).

⁹ Budai 1804: I. 315.

¹⁰ Nagy 1856: I. 257.; Hunfalvy 1860: II. 207.

¹¹ Kardos 1987: 13.

kapcsolatba a népi képzelet.¹² Az a szájhagyomány, amely a 18. század közepétől kimutatható, és amely napjainkig kontinuus maradt – igaz, általános ismertségére, fennmaradására jótékony hatást gyakorolt a nagy számú irodalmi híradás, ismeretterjesztő feldolgozás is. Strófákba szedve még a *Tatár Péter Regekunyhója* című ponyvasorozat egyik darabjaként is megjelent 1857-ben.¹³

Az itt közölt berzetei mondához hasonlóan a tornai és gömöri folklórszövegek többsége is a Csermosnya völgyi Somhegyre lokalizálja a mondai eseményeket. A Bél Mátyás által jelzett első adat, valamint Budai Ferenc közlése lehet invariáns is, ám akár Pelsőc környéki helyi változata is a történetnek. Alkalmassint a monda eredeti rétege is, lásd Pelsőcot mint a család egyik ágának néhai birtokközpontját e vidéken. A kincstalálás mikéntje és a talált kincs fajtája a Torna megyei szövegekhez hasonlóan a gömöri adatközlők elmondásában is viszonylag nagy szóródást mutat, és szinte tendenciaszerű, hogy a Bebek által épített hét vár felsorolásában egyik adatközlő sem jutott a sor végére. És talán nem véletlenül nem, ugyanis azok már csupán tudálékos és szikár földrajzi-történeti adatok voltak, melyek mintegy hitelesítették az elmondott történetet, ám a mesei hetes számon túlmenően semmi egyéb szerepük nem volt ebben a népi képzeletet is oly széleskörűen megragadó színes történetben.

IV. Béla király

A gömör-tornai folklór egyik meghatározó alakja, mondahőse a tatárok elől menekülő, e vidéken bujdosó IV. Béla király. Noha Berzete közvetlen földrajzi környezetében, a Szilicei-fennsíkon több mondai helyszín is vele kapcsolatos, arról nem tettek említést a berzeteiek, hogy a nevezetes uralkodó az ő településükön vagy annak határában is megfordult volna. A helyi folklórgyűjtésekben többnyire környékbeli menekülésének emléke, valamint a Tornagörgőre lokalizált, és Tompa Mihály által versben is feldolgozott¹⁴ Galamboskő mondája tűnik fel:

„Hát úgy hallottam, hogy hát valaki csak vót kísézője, nem egyedül, valami katonatisztek vagy mik kísérték őt, osztán Tornátúl erre a Szoroskőnek jöttek. Hát Görgön van egy olyan szikla, osztán Galamboskőnek hívják. Hát oszt kérdeztem: mér’ híják azt Galamboskőnek? Hát IV. Béla mikor menekülőbe vót, menekült, hát ottan már nem tudtak mit enni, hát az emberei a vadgalambtojásokat kiszedték, oszt azt fogyasztották. Azért Galamboskőnek hívják.”¹⁵

Mátyás király

Ujváry Zoltán 1990-ben publikált gyűjteménye óta nyilvánvaló, hogy a gömöri folklór a Mátyás királyról szóló történetek gazdag tárháza,¹⁶ sőt, egyike a magyar nyelvterület e tekintetben legvirulensebb tájegységeinek. Ami már csak azért is szembetűnő, mert a

¹² A tornai vár építésével összefüggésben a néphagyományra utalva Bebeket említ Fényes Elek geográfiai szótára is. (Fényes 1851: IV. 212.)

¹³ Bucsánszky Alajos kiadásában, Pesten, *A juhász és az egérlyuk* címmel.

¹⁴ Tompa 1846: 175–180.

¹⁵ Ak.: Tóth János, sz. 1925. Magyar Zoltán gyűjtése, 2003.

¹⁶ Ujváry Zoltán: 1990.

legendás király szülőföldjén, a folklórhagyományokban kifejezetten gazdag Erdélyben a recens gyűjtések tanúsága szerint vidékenként alig néhány narratívátípus ismert, a kolozsvári fahordás esetén és a tankönyvek/népkönyvek által ismételtetett két-három történeten kívül alig akad valami, helyi monda is csak elvétve. A felföldi tájakon azonban – bizonyára a kismemesi tradíciók részeként – szinte tucatszám ismertek a Mátyásról szóló elbeszélések. A hagyománykör helyileg legnépszerűbb narratívátípusa az urakat megkapáltató Mátyásról szóló történet, ez az a monda, amelyet néhány romlott vagy invariáns szövegváltozatot leszámítva a mesélők egyöntetűen Sajógömörre, az ottani várhegyre helyeznek. Ezt illetően persze meghatározó máig is a különféle műveltségi hatások (iskola, újságcikkek stb.) szerepe, azonban megfigyeléseim szerint a monda lokalizálásában mégsem az olvasmányélmények játszanak elsősorban perdöntő szerepet, hanem a Sajógömör központjában immár több mint száz esztendeje ott álló jeles emlékmű vizuális hatása: Holló Barnabás kapás Mátyás szobra, amelyet az adatközlők többnyire személyesen is láttak, ismernek. Berzétén így mesélték e történetet:

„Gömörön, Sajógömörön lent ott ő kapált is a szőlőbe. Vótak ezek a nagyurak vele, no osztán ittak a királynak az egészségire meg mindenkire, de a parasztokéra nem ittak.

– No – azt mondja –, gyertek velem! – kihíttá őket oda a szőlőbe kapálni. Aszongya: – Tudjátok meg, hogy kerül a bor az üvegbe!

No osztán úgy kapáltak befele, nem kifele a partnak, hanem befele a partnak. Direkt így. Kapáltatott velek. Oszt ott van a szobra is Sajógömörön.”¹⁷

Alapítási mondák

A magyar nyelvterületen általános hagyomány szerint a törökök százötven éves itt-tartózkodásuk alatt kultúrjavakat is létrehoztak, e hagyományok legnagyobb számban egyes középkori templomok alapítási mondáiként jelennek meg a folklórban. Rozsnyó vidékén a jóléti és a berzétei templomról maradtak fenn ilyen mondai emlékek, mások ellenben – ugyancsak erősített jellege miatt – a szilicei református egyházat, valamint az impozáns csetneki templomot az e vidéket is megszálló huszitákkal hozták összefüggésbe. A régi berzétei várat és a már szintén csak romjaiban álló lucskai erődtámaszt szintén hozzájuk társítja a népi emlékezet, e hagyományok azonban a helyi mondavilág rövid, közlésszerű elemei csupán, részletes epikus kifejtést nem nyertek.

A nagybirtokosok emléke

A Rozsnyói-medence birtokosairól számos olyan hagyomány is fennmaradt, amely egy-egy külön cselekedetüket örökíti meg. A berzétei négy kastély egyikének, a Hámos-kastélynak ura, a „Süket báró” például egy Jólészen feljegyzett történet szerint fogadásból előbb ért Rozsnyóról lovas fogattal Tornaljára, mint a vele egy időben induló gyorsvonalat:

„Indult a gyorsvonal Rozsnyóról, Máté Andor bácsi, nekünk sógor vót, ő vót a kocsis a bárónak. Aszondta neki a báró:

¹⁷ Ak.: Tóth János, sz. 1925. Magyar Zoltán gyűjtése, 2003.

– *Hamarabb Tornalján akarok lenni, mint a gyorsvonat! – hát akkor nem ment úgy a gyorsvonat.*

Hát osztán akkor indult a Bakról, mikor a gyorsvonat Rozsnyóruól. Na de ugye a gyorsvonat megállt Pelsőcön. Felszálltak, meg minden. Hamarabb Tornalján vót a két lóval, mint a gyorsvonat!”¹⁸

A berzétei Máriássy-kastély néhai uráról a 21. század elején Margittai Gábor jegyzett fel egy a helyi szájhagyományban öröklődő történetet. E monda szerint a császári katonák által lefejezett és holtából visszajáró Máriássy Károly gróf lába nyomot hagyott a kastély falépcsőjének a fordulóján, és az inasok annyira féltek még a lábnyomtól is, hogy nem mertek rálépni, inkább még a teli levesestálakkal a kezükben is átugorták azt.¹⁹

Veres barátok

A szomszédos Torna megyéhez hasonlóan helyi mondák sora helyezi gömöri környezetbe az Európa-szerzte elterjedt templomos mondát is. A helyi folklór e kistájon belül három meghatározott helyen (Berzété, Gombaszög, Hárskút) is számon tartja a „vörös barátok” néhai lakóhelyét (várát és kolostorait), mondákat is társítva mindegyikhez. Ezek a hagyományok az utóbbi száz-százötven év folyamán fokozatosan kikoptak a köztudatból, valószínű azonban, hogy Petőfi idejében még a Sajó felső folyása mentén is rendkívül színes és kiterjedt mondaváltozatokban éltek. A feljegyzésekből kihámozható, az utóbbi években feljegyzett mondatöredékekből pedig mintegy mozaikkockaként rekonstruálható a lokális mondakör megközelítőleg egésze.

Az első vonatkozó adat Petőfi útirajzában olvasható, akinek – gömöri – kocsisa a Berzété melletti váromladék kapcsán utasa kérdésére idézett fel egy kincsmondát a veres barátokkal összefüggésben:

Berzété mellett egy kis omladékot pillantván meg a hegyoldalon, kérdém kocsisomtól: mi volt ama rom?

– *A’ biz, uram, klastrom volt, vörösbarátok laktak benne (felelt a kocsis;) hejh, furcsa egy hely ám az. A jószág világért sem legel azon a tájon éjjél idején. Kincs van ott elásva; minden esztendőben bizonyos nap kiterítik a fal körül ponyvára; csakhogy bele nem markolhatni, mert egy kakas őrzi. Isten ments, hogy valaki oda közeledjék... a kakas kiásná a szemeit.*

Ezt mesélé kocsisom.

Bámulva kiálték föl:

– *Ejnye!*

– *Biz ugy... – tevé hozzá amaz.*²⁰

A mondban említett várrom a Sajó-völgy magyarok általi benépesülését követően létesült a 11. században, s hogy eredetileg határvár volt, azt a berzétei Gyepű határnév is jelzi annak közelében. Az államhatár északabbra tolódásával a berzétei vár

¹⁸ Ak.: Sira József, sz. 1926. Magyar Zoltán gyűjtése, 2003.

¹⁹ Margittai é.n.: 247.

²⁰ Petőfi 1845. 55., 1987: 15. Típuszáma: Bihari N/IV 3/F.

(örtorony) fokozatosan vesztett hadászati jelentőségéből, a huszita időket mindenesetre még megélte, erre utal, hogy több 14–15. századi oklevélben is előfordul *Castrum Berzethe* néven. A 15. században már a gombaszögi pálosoknak volt itt birtokuk – sejtethetőleg innen ered az, hogy Berzétén is helyi mondákba ágyazódott be az eredetileg a gombaszögi kolostorhoz fűződő hagyományok számos mozzanata.

Mivel a régi országút a Sajó völgyében a folyó bal partján haladt eredetileg, az elvezetett mind a berzétei vár alatt (a vár eredetileg annak őrzését is ellátni volt hivatott), mind pedig a gombaszögi pálos rendház mellett. Valaha falu is létezett mellette, amelyet a szomszédos Zavaz hegyről Zavazaljának neveztek az oklevelek. A már korábban létrejött hárskúti bencés, majd cisztercita monostor mellett a pálosok ezen 14. század közepén alapított kolostora volt a másik jeles egyházi létesítmény a vidéken. A Bebek László és Bebek György által nemzetségi monostorként alapított gombaszögi gótikus zárda két évszázadig állt fenn. A kolostor hanyatlása is összefügg a Bebekekkel, ugyanis a politikai haszonszerzésből a hitújítás hívéül szegődött, rablólovag hírében álló II. Bebek György elűzte a szerzeteseket Gombaszögből, a vagyonukat pedig lefoglalta.²¹ A Pelsőc védelme miatt sietve erősséggé átalakított kolostort Schwendi Lázár császári hadserege 1566-ban elfoglalta és lerombolta. Azóta már csak az enyészet uralja e hajdan freskókkal díszített egyházi emléket, olyannyira, hogy ma már mindössze néhány falcsonk maradt meg belőle – továbbá máig hatóan e romok mondai emléke.

A szájhagyomány ugyan idővel vörös barátokat formált a fehér barátokból, ez azonban csak látszólagos anakronizmus, valójában ugyanis a mondakör egésze is úgy szerveződik, hogy bármely régi romra, ódon kolostorra adaptálhatja a vándormondák színes, költői toposzait. A már említett régi országúttal, sőt a szoroskői úttal összefüggésben is elsőrendű hagyományként domborodik ki a Rozsnyó vidéki vörös barátok útonálló volta. A vadromantikus alapszituáció ellenére évszázadokkal régebbi a romantika koránál ez a monda, vagyis az, hogy lényegében rablólovagokként lesik és fosztják ki az úton lévőket. Mondai búvóhelyüket *Vörös ember lyukának* hívják máig is a berzéteiek:

„Amikor megszűnt a kolostor [a gombaszögi kolostor], a pálos kolostor, a barátok szétszéledtek. Egyik részük felköltözött a várnak a romos pincéjébe. A romos várnak a pincéjébe. A kereskedelmi út, a szekérút, az egyetlen út, ami ezen a völgyön, a Sajó völgyön keresztül ment, ott ment a hegy alatt. Most is ott van. Csak má’ be van nőve. Annyira be van nőve, hogy még régebb autóval is le lehetett menni, most már nem létezik. Az út alatt van egy kis barlang. Azt a Vörös ember lyukának hívják, a vörös barátokról így hívják a barlangot a berzéteiek. És ezek a barátok rabolták a kereskedőket. A barlangba vót nekik a tanyájuk, akkorra várták, ugye, este beültek, hát ezek jöttek éjjel, reggel-nappal nem lehetett ilyesmit, csak éjjel. De a barlang annyira az út alatt van, és annyira vízköves, hogy már messziről lehetett hallani a szekérnek a zörgését. Akkor ők felkészültek, megtámadták őket, mindent elszedtek tőlük, ezektől a kereskedőktől. No és a lopott árút meg hordták fel a várba, ott raktározták. Kitarított nekik egész télre.”²²

A mondakör Kárpát-medence szerte kihangsúlyozott, központi eleme a nőrabló vörös barátokat örökíti meg. E narratív hagyományt – szemérmes szűkszavúsággal olykor el-elhallgatva a pikáns részleteket – egyaránt említették a berzétei, a gombaszögi

²¹ Ambrus 1989: 28.

²² Ak.: Labancz István, sz. 1923. Magyar Zoltán gyűjtése, 2003.

és a hárskúti vörös barátokkal összefüggésben, s noha a vár és a kolostor lerombolása, a barátok legyilkolása a nőrablások kapcsán említett meg, (már?) nem beszéltek arról a Sajó felső folyása mentén, amiről más tájakon mondák sora szól, azaz hogy egy előkelő rangú személy (netán Bebek?) lányának elrablása kapcsán tudódott ki a bűnügyek sorozata, s vesztek rajta az erkölcstelen életet élő szerzetesek. Viszonylag népes mondacsokor említi a gombaszögi barátok alagútját, amely menekülő járatként vezet ki a kolostorból az erdőbe. A mondakör számos más eleme is része a Rozsnyó-vidéki hagyományoknak. A Petőfi által megörökített kincsmondáról már volt szó. Egy másik – berzétei – monda még a 19. században is létező, elrejtett kincseikért titokban visszalátogató vörös barátokról szól. A Gyepű környékén elrejtett kincs más berzétei kincsmondáknak is mondai helyszíne, az a hely, ahol a földre ástott arany „minden hét évben tisztítkozik”, és olyankor kék lánggal ég. Ugyanide lokalizálva berzétei adatközlők kísértő vörös barátról „veres ember”-ről is említést tettek, aki a vár aljában fakadó forrás közelében jelent meg:

„Még a nagyanyámnak a nagynénje, hát már az régen meghalt, ő találkozott eggyel. Mer ő is ott járt a mezőn, osztán elment, mer' ott is van a vár alatt, van egy kútacska, no. Mer' a mésző, a hegy alá gyűn ki a víz, mer' a tetején nem talál vizet sehol. Osztán az is ment vízér', megmerítette az edényt, hát egy ember úgy megállt fölötté, egy veres ember. Oszk kért tőle vizet, oszt adott neki. Oszk aszongya, úgy eltűnt az ember, hogy híre-hamva se vót tovább.”²³

A berzétékőrösi szellemház

Akárcsak Tornában, a Rozsnyói-medencében is mesélnek olyan házakról, melyekben „szellemjárásokra”, különféle paranormális jelenségekre került sor. A lucskai szellemházról mindkét tájegységen tudnak, az ottani megmagyarázhatatlan jelenségekről még az újságok is hírt adtak,²⁴ s a *Tornai megyei népmondák* lapjain e mondakör teljes körűen közlésre került.²⁵ Kevésbé ismert ellenben annak a berzétékőrösi háznak az esete, amely elsősorban a nevezett településen és a szomszédos Berzétén ismert, de mint azt L. Juhász Ilona említi, a körösi szellemház híre a szomszédos Rudnán is elterjedt.²⁶ A két nevezetes eset közül az utóbbi történet korábban, a visszaemlékezők a múlt század negyvenes éveire datálják az eseményeket (míg Lucskán az ötvenes évek vége felé zajlottak le ugyanezek: tányérok és más használati tárgyak repkedtek a szobában, nekicsapódtak a falnak, ám nem törtek el stb.). Berzétékőrösön egy fiatal férfi megrontásával és váratlan halálával hozták összefüggésbe a megmagyarázhatatlan történeteket.

Tudós pásztorok

A Rozsnyói-medence még a 20. század folyamán is bővelkedett nagy tudású pásztorokban és a róluk szóló történetekben. Sőt, nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy

²³ Ak.: Tóth János, sz. 1925. Magyar Zoltán gyűjtése, 2003.

²⁴ *Krajcár*, 1992. (1.) 12.

²⁵ Magyar 2001: 415–418., 710–711.

²⁶ L. Juhász 2002: 158–159.

a magyar nyelvterületen belül ez az a vidék, ahol a különféle tudományos pásztorokról szóló elbeszélések a hiedelemmonda repertoáron belül a legnagyobb arányban tűnnek fel. Már a sajházi pásztor, Darmo István repertoárjában²⁷ is közel azonos számban találtunk tudós pásztorról, illetve boszorkányokról szóló történeteket, a táji mondakorpuszban pedig az előbbieik aránya még hangsúlyosabb (a tudományos pásztorról szóló mondák 17–18%-ával szemben csak a hiedelemszövegek 15%-a a boszorkányokról szóló monda). E szinte kivétel nélkül név szerint említett tudós pásztorok a Rozsnyói-medence néphitében elsősorban gyógyítóként és a rontások elhárítóiként jelennek meg. S mint ilyenek, hiedelemkörük keveredett a tudós gyógyítóéval, sőt javarészt magába is olvasztotta azt. Beszédes példa erre a jóléti tudós, Csepics Márton személye, akit – jóllehet ő kivétel számba menően nem volt pásztor – a környező falvak népe tudós pásztorként tisztelt. E pásztorok tudása azonban jócskán túl is terjedt a gyógyító tudományon: részét képezte az állatok feletti mágikus hatalom birtoklása (farkasküldés, patkányküldés stb.), a csak ritkán, többnyire riválisaikkal szemben alkalmazott rontás tudománya, sőt esetenként természetfeletti erők igénybe vétele is.

E tudós pásztorok közül legnagyobb híre a Berzete közelében, a Bak-pusztán élő Gyöngyös Józsefnek volt, akiről Palyusik Mátyás egy 1942-ben publikált közleménye mint akkor már 80 éves majorosról s a vidék leghíresebb állatgyógyítójáról tett említést.²⁸ Negyedszázaddal később a *Magyar Néprajzi Atlasz* berzétei adatfelvétele során Paládi-Kovács Attilának is róla – mint táltosi képességekkel bíró gulyásról – tettek elsősorban említést.²⁹ Gyöngyösről fiatalabb pásztortársa, a sajházi Darmo István is csak a legnagyobb tisztelettel beszélt: „Az öreg Gyöngyös királya vót a pásztorságnak, nagy tudományval. Félték tőle. Gyöngyös híres vót az egész republikába.” Személye a környékbeli köztudatban a mágikus tudás eredendő forrását jelentette: Darmo szerint a jóléti Csepics Márton, míg a berzétékőri pásztor szerint maga Darmo is tőle örökölte meg – halála előtt, kézfogással – a tudományt. E mágikus tudás a pásztorság sajátos életformája, zárt társadalmi helyzete, a körükben gyakori összeházasodások miatt igen gyakran családon belül maradt. Így Csepics az öreg Gyöngyösnek nemcsak tanítványa, hanem keresztfia is volt. Gyöngyös lányát az ördögösnek tartott berzétei kanász vette feleségül. A farkasküldő szilicei Gyenes István pedig Darmo apósa volt; igaz, ő még vejének sem volt hajlandó elárulni a tudományát.

A Rozsnyó-vidék nevezetes pásztorait a tájegység határain túl is ismerték, és ügyesbajos dolgaikkal gyakran felkeresték őket. Gyöngyösről és Csepicsről a Csermosnya völgye és a karsztfennsík településein kívül még Torna keleti részén is gyűjtöttem élményelbeszéléseket, hiedelemtörténeteket. Várhosszúréten tettek említést az állítólag még Gyöngyösnél is nagyobb tudású Molnár Lajosról, aki a Jóléti és Berzete közötti Harangozó pusztán lakott, és aki még a fekete mágia legdrasztikusabb eszközeit is igénybe vette – de csakis az isteni igazságszolgáltatás érdekében. A már említett farkasküldő (és patkányküldő) szilicei Gyenes Istvánon kívül a Gyenesek gacsalki ágának egy tagja bűvös botjáról lett nevezetes. Dohányzacskójában tartott ördögök segített-

²⁷ Magyar – Varga 2006.

²⁸ Palyusik 1942: 156. Néhány adatot is felsorol arra vonatkozóan, hogy mivel gyógyította Gyöngyös a különféle betegségeket.

²⁹ Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzete. MTA BTK Kézirattár MNA SL. 25a. IV. 95. Paládi-Kovács Attila gyűjtése, 1986.

ték az öreg Magyar bácsi boldogulását, míg a hosszúréti csordás, Kocsis Pista az éjjelenként nyomódémonként megjelenő boszorkány ellen látta el hasznos tanácsokkal a hozzá fordulókat. Az ő fia a különféle füvek mágikus hatásához szintén értett. Lesták Pista, a berzétei csordás a fehér kígyó által őrzött kincs megszerzésének módjáról beszélt másoknak. A berzétékőri Sikur Zoltán – aki bár szeretett volna a mágikus tudás birtokába jutni, ám nem részesítették benne – egy további berzétei tudós pásztorról, Sinka Istvánról, valamint egy hosszúsózi csordásról, Nagy Laciról beszélt a legnagyobb tisztelettel. A berzétei Mogyorósiak klánja egy a birtokukban lévő mágikus tárgynak (akasztott ember kötele) köszönhette hatalmát és tekintélyét. Végül, de nem utolsó sorban szükséges megemlíteni a tájegység utolsó tudós pásztorát, a 2009-ben már 96 éves korában elhunyt Darmono Istvánt is, akiről a fent említett, és nála másfél évtizeddel fiatalabb, berzétékőri pászorkolléga beszélt hosszasan, olykor már-már irtózáttal elegyes tisztelettel.

E hagyományok illusztrálásaképpen befejezésül két, Gyöngyösről szóló (Berzétén és Sajóházán gyűjtött) hiedelemtörténetet adok közre:

„No osztán ez a Gyöngyös bácsi... arról akarok mondani, hogy ez a gazdatiszt, [Rákosi] Lali... Magyarba’ vót valami nagy vásár. Marhavásár. Osztán ő is ott vót, oszt egy bika megvadult, oszt nem tudták befogni. Oszt ez a Lali fogadott. Ottan valami nagyurak vótak, fogadott, hogy:

– No, fogadjunk ezer pengőbe’, hogy én hozok olyan embert, aki be fogja fogni ezt a bikát!

Oszt hazagyütt autóval, mer’ neki vót már autója, hazagyütt Gyöngyös bácsié’. Aszongya:

– Józsi bácsi, ötözzék egy csöppet át – aszongya –, mer’ ez, meg az van Magyarba’. Osztán elé is vitte az öreg, osztán odament szépen. Mint a bornyút, úgy megfogta, oszt vezette be a bikát. No ott megnyerte a fogadást. Olyan tudománya vót, no. Ő értett a gyógyításhoz is, ezeket a füveket mind ismerte, ezeket a gyógynövényeket... Őt úgy tartotta Rákosi, mint egy állatorvost.”³⁰

„Az öreg Gyöngyös ő el tudta küdeni. Mer’ a háború alatt szegén vót a nép, neki a sógora, az öreg Gyöngyös Pista bácsinak Szalócon vót molnár. Hát eljött hozzá, hogy legyen szíves adjon neki őszig, őszre ideadja neki a termést. Adjon neki egy kis lisztet. Hát hogy neki nincs. A sógorának.

– No jó – azt mondja –, ha nincs. De a zsákot ne kötözd be! Mer’ ha a zsákot bekötöd, akkor kirágja.

Följött ide Rozsnyóra, itt lakott egy pásztor – ők Szécsényről kerültek ide, Majkut bácsiék, nyugodjon –, Sanyi bácsi, fiával együtt. Hát az öreg Gyöngyös bácsi ismerte őket, eljött ide. És hát elpanaszolta, hogy a sógora nem vót neki képes őszig, azt mondja, adni kenyeret. De közvetlen mindjárt’ a molnár ott lakott a major alatt. Hát ott lakott mindjárt’ a molnár. Hát ő is aszongya, szomszédok vótak, aztán ott megint eljárógatott oda, kérem szépen, hogy ott gondolta az az öreg Gyöngyös bácsi, Magyaréknál, mert ők is onnan Szilicéről kerültek be Rozsnyóra, hát azt mondja:

– A sógor nem képes adni nekem nekem egy kanál lisztet.

Azt mondja az öreg Majkut bácsi, hogy:

– Gyöngyös bácsi, hát én adok magának lisztet, amennyit el bír hazavinni.

Mer’ egy húsz kilónál többet vagy huszonöttnél úgysem tud többet elvinni, hátan, Szi-

³⁰ Ak.: Tóth János sz. 1925. Magyar Zoltán gyűjtése, 2003.

licére föl a hegyre, gyalog – ugye még akkor nem nagyon ment a busz, hát Isten őrizz, még akkor busznak híre se vót. Hogy:

– Adok magának lisztet! – azt mondja. – Hát majd megadja nekem ősszel, úgyis hoznak be örölni Szilicéről – azt mondja –, hogy behozzák a magáét is – mert kaptak ugye a pásztorok. – Behozzák a magáét is, én nem félek magán.

Hát az öreg lement oda a lisztecskéhez, körülnézett az udvaron. Akkor azt mondja a molnárnak:

– Majkut úr, legyen szíves, adjon nekem egy söprűt!

Hát adott neki söprűt, kérem szépen. Az ott a szérű alatt kisöprötte szépen tisztára.

– Most adjon ide nekem legalább egy fél véka búzát! Leszórta.

– No, innen – azt mondja – most má’ mindenki menjen félre! Itt csendnek kell lenni! Nem tudták, hogy mit akar az öreg. Mit mondott, mit nem mondott, a sok temérdek patkánynak, még az a pici vak apró patkány is, az is mind öttek.

– No, ögyetek – aszongya –, lakjatok jól, mer’ úgyis útaztok! Csak a harmadik állomástól tovább ne menjetek! A harmadik malomnál ott álljatok meg!

Mit mondott nekik, mit nem, sirva, zsivalyogva az a sok patkány ett, mer’ azt mondja: no, útnak indul. Ennyit hallottam én, de hogy ő egyebet micsinált, azt senki se tudta. Vízre ültette a patkányokat. Itt még Rozsnyón vót, még keresztülmentek még három malmon, ott nem álltak meg, Berzétén sem álltak meg, lementek Szalócra az ő sógorához, ellepték a patkányok úgy, reggelre tán egy zsákba’ se maradt neki, bizony. Ez valóságos szent igaz vót! Mesélték. Az öreg ő el tudta küdeni a patkányt, ő sok mindenhez értett.”³¹

Irodalom

ADAMEC, Jozef

1948–1949 Sedem synov, sedem hradov. (Povest’ o Bebekovcoh.) *Krásy Slovenska* 26. 132–133.

AMBRUS Ferenc

1989 *Közelítés a szülőföldhöz*. Rozsnyó: Csemadok Rozsnyói Járási Bizottságának Honismereti Szakbizottsága.

BÉL Mátyás

2002 Torna vármegye leírása (1730 körül). In RÉMIÁS Tibor (szerk.): *Torna vármegye és társadalma a 18–19. századi források tükrében*. 51–110. Bódvaszilas – Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

BIHARI Anna

1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus. A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

BUDAI Ferencz

1804–1805 *Magyar Ország polgári históriájára való Lexicon* I–III. Nagy-Váradonn: Máramarossi Gottlieb Antalnál.

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára* I–IV. Pesten: Nyomatott Kozma Vazulnál.

HUNFALVY János

1856–1864 *Magyarország és Erdély* I–III. Darmstadt: Lange Gusztáv György.

³¹ Ak.: DarMO István, sz. 1913. Magyar Zoltán gyűjtése, 2003. A szöveg típuszáma: Bihari L/10. II. 2/B.

- L. JUHÁSZ Ilona
2002 *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- KARDOS István
1987 Körtvélyes – Hárskút. Hangsúlyok és kérdőjelek két jelentős műemlékünk történelmi párhuzamainak vizsgálatában. In BALLA Kálmán (szerk.): *Új Mindenes Gyűjtemény* 6. 8–33. Pozsony: Madách.
- MAGYAR Zoltán
2001 *Torna megyei népmondák*. (Magyar Népköltészet Tára I.) Budapest: Osiris.
2004 *Bucsek József mesél. Kiskovácsvágási mesék és mondák*. (Gömör Néprajza LIX.) Debrecen: Debreceni Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
2011 *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékén*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- MAGYAR Zoltán – VARGA Norbert
2006 *Három szem klockoska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei*. Budapest: Gondolat – Európai Folklór Intézet.
- MARGITTAI Gábor
é. n. *Külső magyarok. Utazás a végeken*. Budapest: Nemzet Lap- és Könyvkiadó.
- NAGY Iván
1857–1867 *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal I–XIII*. Pest: Helikon.
- PALYUSIK Mátyás
1942 Népi állatgyógyítás a Csermosnya völgyében. *Ethnographia* LIII. (2.) 155–157.
- PETŐFI Sándor
1845 Uti jegyzetek *Életképek* III. (1–26.) 23–26., 52–55., 83–86., 114–116., 149–151.
1987 Uti jegyzetek. In PETŐFI Sándor: *Útirajzok*. (Az utószót írta STEINERT Ágota.) 7–23. Budapest: Helikon.
- TIMON Sámuel
1735 *Tibisci fluvii notio Vagique ex parte*. Cassoviae: Typ. Acad.
- TOMPA Mihály
1846 *Népregék, népmondák*. Pest: Nyomatott Beimel Józsefnél.
- UJVÁRY Zoltán
1982 Bebek mondája Gömörben. *Múzeumi Kurír* 39. (IV. 9.) 38–39.
1986 *Fejezetek Gömör folklórához*. (Gömör Néprajza V.) Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke.
1990 *Mátyás király Gömörben*. (Gömör Néprajza XXIII.) Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke.

Magyar Zoltán: Ľudové povesti Brzotína

Cieľom tohto príspevku je poskytnúť prehľad o povestiach gemerskej obce Brzotín, pričom vychádza zo zberateľskej činnosti posledných rokov, a to predovšetkým z tematických skupín a typov povestí zachovaných v ústnych tradíciách obce. Práca sa podrobne zaoberá napríklad povestou o Bebekovcoch, ktorá je špecifickou pre túto oblasť, a ktorá je už po stáročia známa pozdĺž horného toku rieky Slanej ako aj na celom území turnianskeho krasu. Venuje sa aj lokálnej verzii povestí o kostole, alebo narátiivným tradíciám, ktoré existujú v oblasti vo viacerých variantoch, a ktoré sa spájajú s postavou múdreho pastiera. Príspevok sa zameriava aj na vrstvy miestnych epických tradícií, ktoré ilustrujú folklórne texty zozbierané v obci.